

خلاصه مباحث کرسی ترویجی

صورت‌بندی مفهوم امت براساس المیزان؛ مدلی برای تحلیل تمدنی مناسبات جهان اسلام

محمدرضا بهمنی خدنگ^۱

چکیده

رویکرد تمدنی، ظرفیت وسیعی برای تحلیل موضوعات و مسائل مهم پیش روی جمهوری اسلامی ایران دارد. که از آن جمله موضوع مناسبات جمهوری اسلامی و جهان اسلام است. در این ارائه، به عنوان مقدمه به تبیین اجمالی چستی رویکرد تمدنی و مولفه‌های آن خواهیم پرداخت. در میان مولفه‌های رویکرد تمدنی، مولفه‌ی «محوریت مناسبات انسانی» مورد توجه قرار گرفته سپس ضرورت نسبت‌سنجی میان رویکرد تمدنی و مفهوم امت (به عنوان مفهوم مختار در سیاستگذاری مناسبات با جهان اسلام) مورد بررسی قرار گرفته است. جمعی از تمدن‌پژوهان به «این، همانی» امت و تمدن‌باور دارند. اما نگارنده، معتقد است، با توجه به جنبه‌های عینی و ساخت‌افزاری تمدن، شایسته است، امت اسلامی را زیرساخت تحقق تمدن اسلامی بدانیم. به عبارت دیگر، هر آنچه که مانع یا مخل شکل‌گیری و اعتلای امت اسلامی باشد، مانع و مخل حرکت تمدنی جهان اسلام محسوب می‌شود. چنین معنایی از امت، مولفه‌های مهمی در خود دارد که در این تحقیق، تلاش شده است، این مولفه‌های با بهره‌گیری از تحلیل مضمونی مفاهیم مرتبط با امت در المیزان، مورد بررسی قرار گیرد. در این مبحث، که به معناشناسی امت از منظر قرآن اختصاص دارد، گزارشی از تحلیل مضمون انجام شده در این خصوص ارائه می‌شود. در این زمینه، با استفاده از تفسیر المیزان، مجموعه دیدگاه‌های علامه ذیل آیات دارای واژه امت و مشتقات آن، با استفاده از روش تحلیل مضمون مورد بررسی تفصیلی قرار گرفته است. مجموعه دیدگاه‌های علامه در این بررسی ذیل ۳۰ مضمون فرعی و ۸ مضمون اصلی طبقه‌بندی اولیه شده که ۸ مضمون اصلی عبارتند از معنای واژه‌گانی امت، تنوع کاربرد واژه امت در قرآن، ویژگی مشترک امتها، ویژگی امت پیامبر اسلام (ص)، چستی امت واحده، مسئله اختلاف در امتها، عوامل سقوط امت‌ها و سرنوشت امتها در قیامت.

^۱ عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی و دانش آموخته دانشگاه باقرالعلوم (ع). M_rbahmani@yahoo.com

در بخش پایانی کرسی نیز گزارش شبکه مفهومی طراحی شده، ارائه می‌شود این شبکه مفهومی در قالب ۱۲ مضمون پایه و کلیدی ذیل ۳ مضمون یکپارچه کننده، شامل؛ (۱) هویت و اعتبار مشترک، (۲) دین و باورهای اعتقادی و (۳) سلوک و سبک همزیستی و تعایش صورت بندی نهایی شده است. این شبکه مفهومی، در واقع مدلی است که امکان تحلیل تمدنی مناسبات جهان اسلام را فراهم می‌کند.

۱. از واژه‌پردازی تمدن تا رویکرد تمدنی (نگاهی گذرا به سیر مطالعات تمدنی)

علی‌رغم این که مطالعات نظری تمدنی را می‌توان یک حوزه مطالعات نسبتاً نوپا و کم‌پیشینه در کشور توصیف کرد. اما کتب و مقالات (تألیف و ترجمه به فارسی) قابل استفاده‌ای از محققان و اساتید کشور منتشر شده است که محقق تلاش کرده است، مروری بر آن‌ها داشته باشد. ویژگی برجسته آثار و منابع موجود در کشور، غلبه نگاه تاریخی به موضوع تمدن است. ویژگی دیگری که میتوان در آثار تمدن‌پژوهی کشور مشاهده کرد، تلاش برای نسبت‌سنجی (تشابه و تمایز) میان فرهنگ و تمدن است. البته آثار محدودی هم پا را فراتر گذاشته و بحث را از بررسی واژه‌گانی «تمدن» پیش‌تر برده‌اند

نتیجه بررسی‌هایی که نگارنده از مرور آثار تمدن‌پژوهان یافته است، فهرست‌وار ارائه می‌شود:

۱- بخش قابل توجهی از مطالعات تمدن‌پژوهان، ناظر به واژه Civilization و معادل‌های آن (تمدن، الحضاره

و ...) و نسبت‌سنجی آن با واژه فرهنگ Culture و معادل‌های آن (فرهنگ، ثقافه و ...) است.

۲- در بررسی مفهومی و اصطلاحی تمدن، دو گروه مطالعات را می‌توان از هم تمیز داد؛ گروه اول، مطالعاتی

است که تمدن را به عنوان یک موضوع اجتماعی (تمدن به مثابه موضوع) مورد توجه قرار داده‌اند و گروه

دوم، مطالعاتی هستند که تمدن را به عنوان یک رویکرد و روش در تحلیل مسائل اجتماعی (تمدن به

مثابه یک رویکرد) در نظر گرفته‌اند.

۳- نگارنده معتقد است، تعیین مولفه‌ها و ویژگی‌های رویکرد و تحلیل تمدنی، از رهگذر تحلیل مفاهیمی

است که در مطالعات تمدن به مثابه موضوع مورد توجه و بررسی تمدن‌پژوهان قرار گرفته است. و لذا در

یک طبقه‌بندی مفهومی، چهار مفهوم کلیدی به شرح ذیل را می‌توان برجسته کرد که هم در مفاهیم

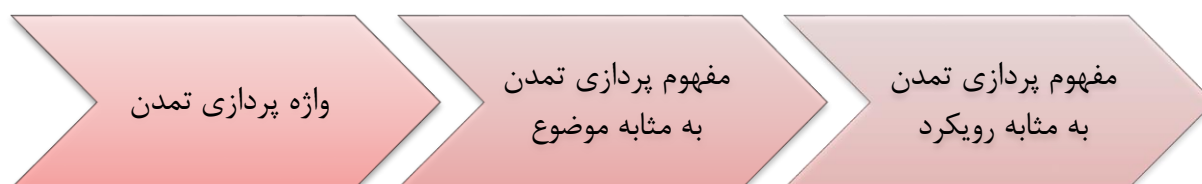
تمدن به مثابه موضوع مورد بررسی قرار گرفته است و هم براساس آنها می‌توان مختصات تحلیل و رویکرد

تمدنی را استخراج کرد:

- (اول) تمدن به مثابه «پدیده‌ای تاریخی»
- (دوم) تمدن به مثابه «فرآیند حرکت به وضعیت برتر»
- (سوم) تمدن به مثابه «نظام‌واره‌های زنده اجتماعی»
- (چهارم) تمدن به مثابه «سلوک زیست و تعامل گروه‌های انسانی»

البته باید گفت، بخشی از مطالعات تمدنی (در گروه مطالعات تمدن به مثابه موضوع) به عناصر درونی تمدن‌ها پرداخته‌اند. از جمله این که عناصری مانند؛ اخلاق، دین و زبان چه نقش و جایگاهی در تمدن‌ها دارند. اما همانطور که اشاره شد، طبقه‌بندی چهارگانه فوق، از منظر حرکت به سوی استخراج مختصات رویکرد تمدنی ارائه گردید. با این توصیف، نگارنده سیر تکوین مطالعات تمدنی را در این نمودار ترسیم کرده است:

نمودار ۱- سیر تکوین مطالعات تمدنی

براین اساس، در این مبحث، ضمن مرور اجمالی اهم دیدگاه‌های تمدن‌پژوهان ناظر به واژه‌پردازی و مفهوم‌پردازی تمدن، تلاش خواهد شد، مختصات و ویژگی‌های «رویکرد تمدنی» ارائه شود.

باید گفت، حرکت از تمدن به مثابه موضوع به طرف تمدن به مثابه رویکرد، به معنی نادیده‌انگاری پیشینه مطالعاتی تمدن به مثابه موضوع نیست، بلکه از نظر نگارنده این، یک حرکت غنابخش و انضمامی کردن مفاهیم نظری تمدن است. لذا اهم مضامین مفهومی که می‌تواند تبیین‌کننده وجه تمایز رویکرد تمدنی با سایر رویکردها مانند رویکرد سیستمی بوده و در واقع به عنوان شاخص‌های کلی معرف رویکرد تمدنی باشند، عبارتند از :

الف) مضامین مشترک با رویکرد سیستمی

۱- شناخت و لحاظ همه اجزای سیستم و نه برخی از آنها (جامع‌نگری)

۲- شناخت روابط عمودی و افقی اجزاء و عناصر (نظام‌واره‌گی)

ب) مضامین اختصاصی (ارزش‌افزوده) رویکرد تمدنی

۳- موضوعیت حرکت و پیشرفت جوامع انسانی (نگاه فرآیندی و تاریخی به تمدن)

۴- عاملیت گروه‌های انسانی در پیشرفت جوامع (نقش گروه‌ها و نه فقط افراد انسانی در حرکت تمدنی)

۵- محوریت مناسبات انسانی (سبک و سلوک زیست اجتماعی) در پیشرفت جوامع (تمدن به مثابه

مناسبات انسانی)

۶- طریقت نظام‌های اجتماعی در پیشرفت جوامع (تمدن به مثابه سازه‌ها و نظام‌های اجتماعی)

با این توصیف، می‌توان گفت، رویکرد تمدنی نسبت به رویکرد سیستمی، ارزش‌افزوده‌هایی دارد که عمدتاً ناظر

به پیشرفت و بهبود زیست انسانی بر محور مطلوبیت‌بخشی به مناسبات انسانی و پایدارسازی آن مناسبات از

طریق نظام‌ها و ساختارهای اجتماعی معنا می‌یابد.

۲. نسبت امت و تمدن (تشکیل امت اسلامی، زیرساخت حرکت تمدنی جهان اسلام)

بنابر آنچه تاکنون گذشت، «گروه‌های انسانی» و «مناسبات انسانی» از مهمترین مولفه‌های مفهومی تمدن

محسوب می‌شوند. در این تحقیق نیز، تمدن در همین معنای مناسبات انسانی به عنوان یک عینیت اجتماعی

مدنظر قرار گرفته است. اما مناسبات انسانی در سطوح و عرصه‌های مختلف می‌تواند مدنظر قرار گیرد. آنچه

مسلم است، مناسبات انسانی در مقیاس تمدنی، نه تنها به مناسبات انسانی در سطح فردی محدود و محصور

نمی‌شود، بلکه از گروه‌های خرد اجتماعی نیز فراتر است. اساساً این مبحث، تحت عنوان «سطح تحلیل» قابل

پیگیری است.

از نظر نگارنده، میان مفهوم تمدن به مثابه مناسبات انسانی، با مفهوم امت (به تفصیلی که ارائه خواهد شد)

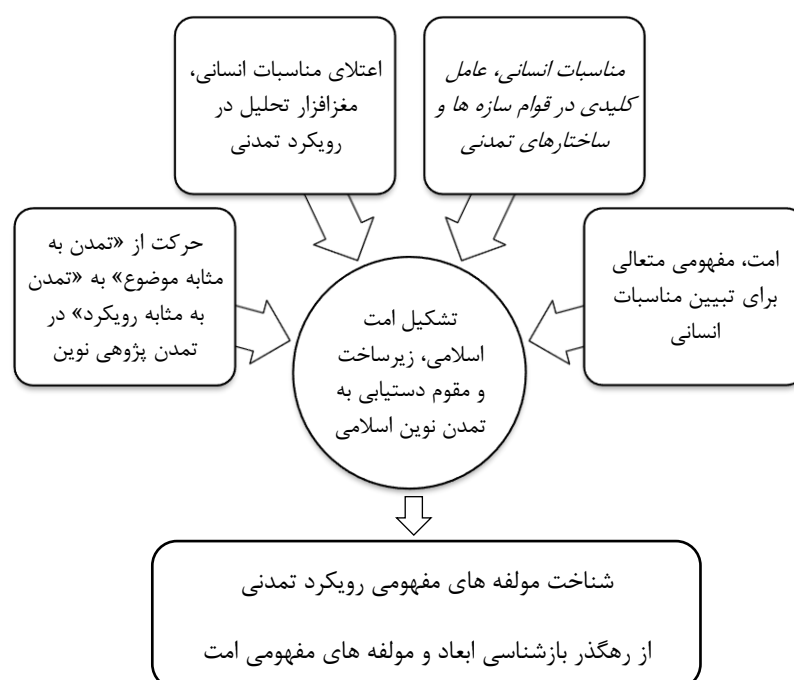
تناظر نزدیکی می‌توان برقرار کرد. البته جمعی از تمدن‌پژوهان به «این، همانی» امت و تمدن باور دارند. اما

نگارنده، معتقد است، از آنجا که بسیاری بر آنند که جنبه‌های عینی و سخت‌افزاری تمدن را برجسته‌تر

ببینند (فراتر از مناسبات انسانی) لذا شایسته است، امت اسلامی را زیر ساخت تحقق تمدن نوین اسلامی بدانیم تا زمینه برای اجماع نخبگانی قرابت مفهومی امت و تمدن فراهم‌تر گردد. به عبارت دیگر، هر آنچه که مانع یا مخل شکل‌گیری و اعتلای امت اسلامی باشد، مانع و مخل حرکت تمدنی جهان اسلام محسوب می‌شود. چنین معنایی از امت، مولفه‌های مهمی در خود دارد که در ادامه از منظر قرآن و روایات معصومین (ع) به تبیین آن خواهیم پرداخت. بنا بر آنچه خواهد آمد، امت اسلامی، به مجموعه‌ی جماعت‌ها و جوامع اسلامی (با هویتی متفاوت از سایر مجموعه‌های بشری) با گرایش‌ها و علقه‌های معین عقیدتی اطلاق می‌شود که با سلوک رفتاری برخاسته از آن عقاید، برای هدف مشترک اعتلای زندگی فردی و اجتماعی خود تلاش می‌کنند و این تلاش به تدریج در هیأت ساختارها و الگوهای اجتماعی تبلور یافته و سبب پایداری و نشر عقاید، روش و سلوک رفتاری‌شان می‌شود.

لذا برای بررسی موضوع مناسبات انسانی در این تحقیق، به مفاهیم غنی قرآنی پیرامون «امت» رجوع شده است که در ادامه به بررسی ابعاد، مضامین و مقوله‌های مفهومی امت از منظر قرآن و روایات معصومین (ع) خواهیم پرداخت. لذاست که رویکرد تمدنی مورد نظر در این تحقیق، را باید تحت عنوان «رویکرد تمدنی امت‌محور» نامگذاری کرد که ابعاد و مولفه‌های آن متناظر با ابعاد و مولفه‌های مفهومی تشکیل و اعتلای امت خواهد بود. این نسبت مفهومی میان امت و تمدن را در قالب نمودار زیر میتوان ترسیم نمود:

نمودار ۲- ترسیم نسبت مفهومی میان امت و تمدن

۳. مفهوم‌شناسی امت از منظر قرآن (براساس المیزان)

مقدمه: ملاحظات روشی در مفهوم‌شناسی قرآنی در مقام سیاست‌گذاری^۲

از آنجا که در این بخش از تحقیق، در صدد بهره‌گیری از ظرفیت مفهومی «امت اسلامی» در سیاست‌گذاری مناسبات جهان اسلام هستیم، لذا مراجعه به قرآن در مقام استمداد از کلام وحی برای مسئله‌شناسی و راه‌حل‌جویی در موضوع تحقیق است. اما روشن است که بهره‌برداری محققانه از قرآن خود یک امر تخصصی است که در توان مفسران و قرآن‌پژوهان است و لذا نگارنده، تفسیر المیزان که از تفاسیر برجسته جهان اسلام است را برای دستیابی به معنای واژه «امت» برگزیده است. به ویژه این که مفسر بزرگ عالم اسلام علامه طباطبایی (ره) در این تفسیر ضمن مرور انظار مفسران دیگر، به مسائل اجتماعی هم‌نگرش واقع‌گرایانه و دوراندیشانه‌ای داشته است. با این وجود، خوانش هدفمند تفسیر المیزان هم نیازمند روش مناسب است که برای این منظور، مرور ملاحظات روش‌شناختی ذیل ضروری است:

الف) مراجعه به قرآن در مقام سیاست‌گذاری

ب) نگاهی به قابلیت تفسیر موضوعی قرآن در سیاست‌گذاری

ج) نگاهی به اهمیت توجه به ترتیب نزول آیات در سیاست‌گذاری

د) بهره‌گیری از کلیات موضوع‌شناسی فقهی در مسئله‌شناسی

هـ) بهره‌برداری از روش‌های تحلیل کیفی متون (در اینجا المیزان)

با عنایت به ملاحظات روشی مذکور و کاربرست روش تحلیل مضمون، محقق ۸ مضمون اصلی و ۳۰ مضمون

فرعی از مطالبی که علامه ناظر به مفهوم امت آورده، از تفسیر المیزان استنباط و استخراج کرده است

که در ادامه به شرح و توضیح این مضامین خواهد پرداخت:

^۲ ر. ک. به: بهمنی، محمدرضا، معناشناسی صبر از منظر قرآن و کاربرد آن در سیاست‌گذاری فرهنگی: (با تأکید بر دلالت‌های نگاه اجتماعی قرآن به

۳,۱. معنای واژه گانی امت

۳,۲. تنوع کاربرد واژه امت در قرآن

۳,۳. ویژگی مشترک امت‌ها

۳,۴. ویژگی امت پیامبر اسلام (ص)

۳,۵. چیستی امت واحده

۳,۶. مسئله اختلاف در امت‌ها

۳,۷. عوامل سقوط امت

۳,۸. سرنوشت امت‌ها در قیامت

۴. خطوط راهنمای تشکیل و اعتلای امت اسلامی از منظر اهل بیت (علیهم السلام)

سخنان بزرگان دین در میان مسلمانان همواره راهنمای دینداری و به ویژه هادی تفسیر و برداشت از قرآن کریم است. و در این میان، روایات و احادیث منقول از اهل بیت پیامبر علیهم السلام، همچون چراغی هدایتگر، مورد توجه پیروان مذاهب اسلامی است. با استناد بر دلالت‌های قرآنی تشکیل و تعالی امت اسلامی که در قسمت قبلی ارائه شد، در ۳ محور زیر، مروری بر سخنان هدایتگر اهل بیت (ع) خواهیم داشت:

۱- تقویت هویت امت اسلامی با تمسک به اشتراکات

۲- پرهیز از اختلافات و پیشگیری از فرسایش امت

۳- تعایش و همزیستی مسالمت آمیز

۵. جمع‌بندی: صورت‌بندی مفهوم امت در المیزان

با بررسی و تحلیل مضامین اصلی و فرعی که شرح آن گذشت، محقق در این مرحله برای تدوین شبکه مفهومی و صورت‌بندی مفهوم امت در المیزان، تحلیل نهایی انجام داده و ۱۲ مضمون پایه استخراج کرده و آنها را در سه مضمون سازمان‌دهنده یا یکپارچه کننده صورت بندی کرده است. محقق مضمون فراگیری که بتوان برای آن ۱۲ مضمون مطرح ساخت را تحت عنوان «الزامات تشکیل امت به عنوان زیرساخت حرکت تمدنی جهان اسلام» نام‌گذاری کرده است. که از نظر او، این شبکه مفهومی، مدلی برای تحلیل تمدنی مناسبات جهان اسلام است. شبکه مفهومی مذکور، به شرح جداول و نموداری که در پی می‌آید قابل تفسیر و ارائه است.

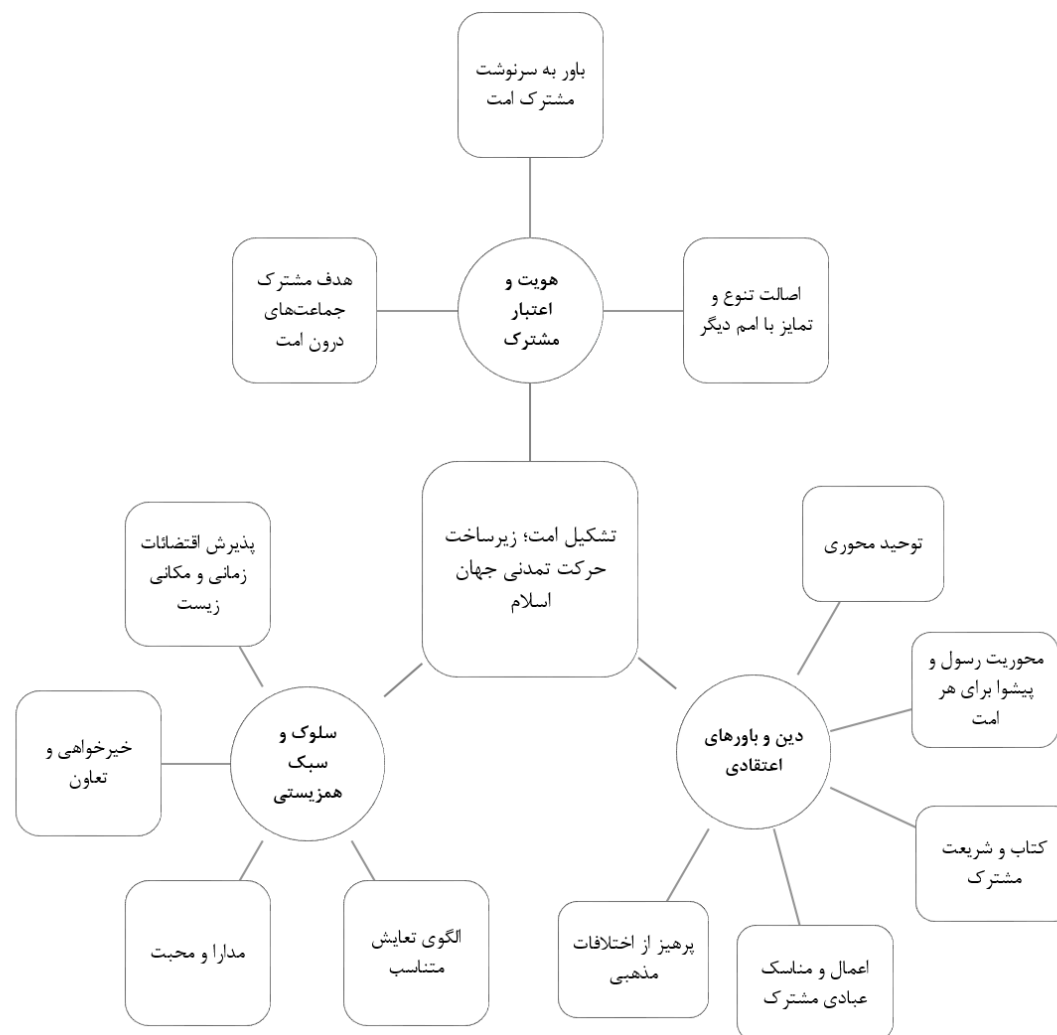
۱. هویت و اعتبار مشترک

۱. هدف مشترک جماعت‌های درون امت
۲. باور به حیات و ممات و سرنوشت مشترک امت
۳. اصالت تنوع و تمایز با امم دیگر

۲. دین و باورهای اعتقادی

۱. توحیدمحوری
 ۲. محوریت رسول و پیشوا برای هر امت
 ۳. کتاب و شریعت مشترک
 ۴. اعمال و مناسک عبادی مشترک
 ۵. پرهیز از اختلاف در دین و پذیرش تفاوت‌ها
- ## ۳. سلوک و سبک زندگی متناسب برای تعایش و همزیستی
۱. مدارا و محبت
 ۲. خیرخواهی و تعاون
 ۳. پذیرش اقتضائات زمانی و مکانی زیست
 ۴. الگوی همزیستی متناسب (نظام‌سازی برای همزیستی)

نمودار ۳- شبکه مضامین مفهوم امت؛ مدلی برای تحلیل تمدنی مناسبات جهان اسلام

مستندات استخراج این مضامین (دلالت‌ها)، در جداول تفصیلی تنظیم شده است.

